

Proloog

Dit boek is zo veel mogelijk geschreven in de woorden van mijn vader, Chaim Herszman (later ook bekend onder de naam Henryk Karbowski en nog later als Henry Carr). Die woorden zijn ontleend aan vele uitgeschreven interviews en op band opgenomen gesprekken, die hij en ik in de loop van een aantal jaren hebben gevoerd. Aanvankelijk aarzelend, heeft mijn vader mij uiteindelijk volledig verslag gedaan van hoe hij zijn zeer uitzonderlijke oorlogsjaren heeft overleefd. Ik heb zijn complete verhaal verder kunnen staven door middel van lange aanvullende interviews met anderen en door nader onderzoek te doen. Dit boek is dus eigenlijk zijn boek zoals hij dat aan mij, zijn zoon John Carr, heeft verteld.

Zijn neef Heniek was ooggetuige van de oorspronkelijke gebeurtenis, de ontsnapping zelf. In die geest laat ik hem het verhaal openen in het eerste hoofdstuk. Heniek was lid van de jongensbende van mijn vader. Geheel uit zichzelf en zonder aandringen van mijn kant heeft hij mij, toen we samen in het kantoor van de huidige Joodse gemeenschap in Łódź waren, uitvoerig verteld over het begin van dit onvoorstelbaar dramatische avontuur. Zijn beschrijving van wat er die dag gebeurde bij de grens van het getto was vrijwel identiek aan het verslag van mijn vader en voor mij een belangrijke aansporing tot verder onderzoek. Op band en

in aantekeningen heb ik alles vastgelegd wat mijn vader me heeft verteld over zijn leven en de toestand in Polen voor de oorlog, over zijn lange vlucht en zwerftocht daarvandaan, en ten slotte over wat hem gebeurde nadat hij Engeland had bereikt, tot aan de tijd van zijn echtscheiding van mijn moeder.

Stemt ieder woord in dit boek exact overeen met hoe hij dingen vertelde? Nee, dat is niet het geval. Hij kon zich bijvoorbeeld niet meer alle namen herinneren van de mensen die hij onderweg had ontmoet. Dus die heb ik hier en daar namen gegeven. De dialogen tussen mensen in het boek weerspiegelen de inhoud van de conversaties zoals mijn vader die zich herinnerde, maar de woorden zijn de mijne. Als er soms een glans overheen ligt, dan is het de glans van interpretatie.

John Carr

I

We waren met zijn drieën. We vormden een team. Een bende. Een vaste klik. Geen ‘*band of brothers*’, maar een bende van twee broers plus een neef. Onze moeders waren zussen.

Chaim en Israel Herszman waren de broers. Ik was de neef. Mijn volledige Joodse naam was Avrum-Hersh Lewkowitz, maar destijds noemde bijna iedereen die me kende, Jood of christen, familie, vriend en vijand, me bij mijn Poolse naam, die ‘Heniek’ luidde. ‘Srulek’ was de gangbare Poolse vorm van Israels naam, maar Chaim was altijd Chaim, dus dat is makkelijk genoeg.

We woonden in het westen van Polen, in Łódź, toen de tweede stad van het land, een morsige, meertalige stad vol textiel fabrieken die vaak het Manchester van Polen werd genoemd. Sommigen vonden dat niet helemaal eerlijk tegenover Manchester. Łódź was niet al te ver van de grens met Duitsland. Niet ver genoeg, zoals zou blijken. Op 1 september 1939 overschreed het Duitse leger op meerdere plaatsen de Poolse grens, Danzig (Gdańsk) werd aangevallen, de Tweede Wereldoorlog begon. Zeven dagen later wapperde er een enorme swastikavlag op het gemeentehuis van Łódź.

Tot vlak voor het begin van de oorlog woonden de families Lewkowitz en Herszman in hetzelfde flatgebouw op nummer 15 in de Zagajnikowa-straat. We woonden daar

langer dan waar elders ook, voor zover ik me kan herinneren. Als ik later aan Polen dacht, wat ik niet zo vaak deed, was deze plaats 'thuis'. Het was een gemengd huis in een gemengde buurt, dat wil zeggen een gebouw waar Joden en katholieken woonden, in een buurt waar Joden, katholieken en wie weet nog anderen dicht op elkaar leefden.

Nummer 15 was een groot, zichtbaar vervallen gebouw van twee verdiepingen dat eigendom was van Mirła Blumowicz, meisjesnaam Cendrowicz, de moeder van onze moeders, mijn grootmoeder. In 1902 was ze weduwe geworden, daarvoor was ze getrouwd met Nachman Blumowicz, een ondernemende man die eigenaar was geweest van een aantal huizen en bedrijven. De inkomsten daaruit stelden Mirła in staat comfortabel te leven. Mirła liet haar dochters en hun gezinnen op nummer 15 wonen zonder huur te betalen. Maar let wel: het zou niet gemakkelijk geweest zijn iemand te vinden, familie of niet, die bereid zou zijn geld te betalen voor het voorrecht om daar te wonen.

De gemeente Łódź had, een paar maanden voor de oorlog begon, verordonneerd dat nummer 15 ontruimd moest worden omdat het niet langer bewoonbaar was. Iedereen moest vertrekken. Ik meen dat de meeste huurders, wij ook, in huizen terechtkwamen die ook van mijn grootmoeder waren. De meesten gingen naar Bałuty; het district in het hart van de voornaamste Jodenbuurt van de stad, zo'n 3 kilometer van Zagajnikowa. De Herszmans kregen een appartement aan de Wawelska-sstraat en wij woonden daar niet ver vandaan in de Zielna-sstraat.

Het vrouwelijk stamhoofd Mirła woonde ook op de Zagajnikowa, maar in een ander huis dat ze verderop in de straat bezat. Ze bleef daar nog een tijdje wonen nadat wij

allemaal nummer 15 hadden verlaten. Uiteindelijk, toen de oorlog begon, kwam ze bij ons in Bałuty wonen. Mirla's tamelijk kleine gestalte stond in schrill contrast met haar grote scherpe tong, zo scherp als de tanden van een krokodil. Haar bijnaam was 'Beëlzebubska'. Die naam was gewoonlijk goedaardig bedoeld en had alles te maken met het feit dat ze direct uitsprak wat ze op haar hart had. Luid en duidelijk en zonder enige aanwijzing dat ze probeerde rekening te houden met de gevoelens van de aangesprokene, of die nou volwassen was of een kind, rijk of arm. De norm van beleefd taalgebruik en mijn grootmoeder lagen altijd mijlen uit elkaar.

De familie Lewkowicz bestond uit mijn vader Moishe, mijn moeder Liba-Sura, mijn grote broer Yehuda, mijn kleine zusje Rutka, en met mij erbij waren we dus met zijn vijven. We woonden op de begane grond van nummer 15. De Herszmans woonden in de flat direct boven ons. De volwassenen in de familie Herszman waren oom Chil en tante Chaja-Sura, met zes kinderen was het een luidruchtig gezelschap. Het spijt me, maar zelfs in die tijd kon ik nooit alle namen onthouden van het Herszman-kroost. Er waren drie meisjes. Ik trok op met de jongens, Nathan, Chaim en Srulek, we voetbalden samen en we deden alle andere dingen die toen belangrijk waren in ons leven samen.

Onder de jongeren in de buurt stonden Chaim, Srulek en ik bekend als de 'Heilige Drie-eenheid'. Die naam was bedacht door Cesek Karbowski, een katholieke jongen die een goede vriend van Chaim was. De Karbowski's woonden ook op nummer 15. Cesek was erbij geweest toen wij, de neven, op een dag bespraken of we een naam zouden aannemen en, zo ja, welke dat dan zou kunnen zijn. Cesek

zei dat de Heilige Drie-eenheid voor de hand lag, en toen hij uitgelegd had wat het betekende voor de in meerderheid katholieke bevolking van Polen, trok de ironische religieuze spot van drie kleine Joden, die zich met zo'n heilige katholieke term tooiden, ons onmiddellijk aan. De naam sloeg in als een bom. Maar, let op, als ik ooit de naam Heilige Drie-eenheid gebruikte om te verwijzen naar ons bestaan of onze activiteiten in aanwezigheid van mijn ouders, kreeg ik meestal direct de wind van voren. Ze snapten de grap niet, of ze vonden hem ongepast.

Chaim en ik zaten naast elkaar in dezelfde klas van de Joodse school op de Magistracka-straat. We waren heel hecht, maar binnen de Heilige Drie-eenheid bestond er altijd een speciale band tussen de broers. Ik probeerde die nooit te verzwakken of te doorbreken, omdat ik heel goed wist dat ik dat niet zou kunnen. Als operationele eenheid konden we allemaal goed met elkaar overweg.

We hadden het erover gehad om Chaims oudere broer, Nathan, erbij te vragen. Chaim was hem zeer toegedaan en vereerde hem als een held. Maar Nathan was net wat ouder en het was duidelijk dat hij niet te veel betrokken wilde raken bij het 'kindergedoe', zoals hij het zag. Toch vroeg Chaim vrij vaak aan Nathan, vooral als er problemen met Srulek waren, om diens mening of om een advies, en als hij die gegeven had, werd dat een vaste regel. Chaim noch Srulek sprak Nathan ooit tegen, dus hij was een soort schaduwlid van onze bende. Een groot voordeel van het feit dat hij niet echt lid was, was dat we niet hoefden na te denken over een soortgelijke spottende of amusante naam voor wat dan een bende van vier was geworden. Misschien hadden we dan wel een heel andere godsdienst moeten beledigen.

Pools was gewoonlijk de taal van de Heilige Drie-eenheid, net als thuis en op school, maar uiteraard sprak vrijwel elke Poolse Jood die ik kende, mezelf inclusief, ook Jiddisj. Dat was zo omdat Jiddisj de gemeenschappelijke taal van de Joden in Polen was tijdens de duizend jaar of zo dat we al in Polen waren, hoewel ik erachter kwam dat sommige van de rijkere en de geassimileerde Joden weigerden onze historische taal te spreken, zelfs als ze die kenden. Mijn moeder en vader zeiden dat afgezien van de arme verloren zielen die geassimileerd waren en probeerden geen Joden te zijn, de verwerping van het Jiddisj voor alledaags gebruik meestal meer over snobisme en sociaal opklimmen ging dan over afwijzing van het geloof. Omdat ik geen contact had met rijke of geassimileerde Joden was dat voor mij nooit een probleem. Wat kon het mij schelen welke taal mensen spraken, of waarom? Als we maar met elkaar konden communiceren vond ik het prima.

Als de Heilige Drie-eenheid op straat was, of als we in geheimtaal moesten spreken en dachten dat er alleen Poolse kinderen in de buurt waren, spraken we vaak Jiddisj met elkaar. We moesten uitkijken als er Duitsers in de buurt waren. Omdat Jiddisj en Duits erg op elkaar lijken, konden de slimsten soms de strekking van een gesprek wel begrijpen, zelfs als ze niet alles verstonden. We hadden wel eens moeilijke momenten gehad toen een Duitse jongen doorkreeg wat we van plan waren.

Als ik 'een Duitse jongen' zeg, moet je weten dat ik het meestal heb over een afstammeling van Duitse immigranten, van wie de meeste naar Łódź waren gekomen tegen het einde van de negentiende eeuw, toen het een opkomende textielstad was aan de uiterste westgrens van het Russische

tsarenrijk. Tegen 1939 vormden etnische Duitsers ongeveer een derde van de hele bevolking van de stad, dus we waren er helemaal aan gewend Duitsers in levenden lijve tegen te komen. Meerdere goede vrienden van de Heilige Drie-eenheid waren afkomstig uit Duitse families. We voetbal-den altijd met Duitse en Poolse jongens. Zij hadden geen schuld aan wat de idiote volwassenen in hun kringen deden of geloofden. Voetbal oversteeg de onbenullige kwesties van wat in de jaren dertig in Polen doorging voor politiek.

Chaim was geboren in Żyrardów, niet ver van Warschau, maar Srulek en ik waren van huis uit echte Łódźers. Geen van ons zou sterven in Łódź, maar dat zou kantje boord worden. Srulek, geboren in april 1928, was de baby van het trio. Zijn bijnaam was 'Kleine Srulek'. Daar was hij niet altijd gelukkig mee. Soms, als we ons moesten voorstellen aan vreemden en hij Kleine Srulek werd genoemd, wekte dat de lachlust van de anderen op, want geen van ons was gezegend met een lange gestalte, ook niet in vergelijking met jongens die even oud waren. Een opvallend kleine lichaamslengte was deel van onze gedeelde genetische erfenis. Ik was de op een na oudste, geboren in september 1926. Chaim stond bovenaan in de chronologie, al scheelden hij en ik maar vijf maanden. In april 1926 maakte hij zijn debuut op de planeet Aarde, precies op Hitlers verjaardag. Die viel op de twintigste van die maand.

Naarmate Hitler belangrijker werd in het leven van iedereen in Polen, maar in het bijzonder in het leven van de Joden, kwam er steeds meer informatie over hem in de roulatie. Daar hoorde natuurlijk ook informatie over zijn verjaardag bij. Als Srulek en ik, en ieder ander in de familie, op school en in onze grotere sociale kring, een link legden

tussen Hitler en Chaim, veroorzaakte dat een mengeling van door leedvermaak gekleurde ruwe vrolijkheid, lichte verdwazing of angst dat het een slecht voorteken was. Alle Joden die ik toen kende waren heel bijgelovig. Alle Joden die ik ooit gekend heb waren heel bijgelovig.

Maar voor Chaim zelf was er geen enkele ambiguïteit, geen enkel amusement, en zeker geen vrolijkheid als het ging om zijn link met de Führer. Hij vond het afschuwelijk. Kinderen schamen zich gemakkelijk. Ze willen niet anders zijn, althans niet op een manier waardoor anderen de spot met hen kunnen drijven, vooral niet als dat voelt als onrechtvaardig. Voor Chaim werd het een obsessie om elke kennis over zijn werkelijke verjaardag te onderdrukken; hij gaf zich veel moeite en verzoon allerlei uitvluchten om die kennis te verbergen. Rationeel moet Chaim geweten hebben dat jarig zijn op dezelfde dag als iemand anders een volledig betekenisloos toeval was, maar waar staat geschreven dat iedereen, kinderen inclusief, altijd rationeel moet zijn in alles? Srulek en ik speelden het spel meestal mee, tenzij Chaim ons om een of andere reden had geïrriteerd. Ik bedoel dat vragen over verjaardagen van mensen zelden aan de orde komen. Maar als Chaim irritant was geweest, deden we ons best zijn relatie met de gek die de nummer één van de antisemieten was onder de aandacht te brengen van een groter publiek. Chaim werd dan meestal razend.

Vóór de oorlog waren we allemaal lid van Hashomer-Hatzaïr, een seculiere, zionistische jongerenbeweging, een beetje zoals de padvinders, maar dan beslist links gekleurd, waaraan jongens en meisjes op basis van gelijkwaardigheid deelnamen. We keken allemaal uit naar het helpen opbouwen van een socialistisch thuisland en paradijs voor de

Joden in Palestina. Hashomer-Hatzaïr organiseerde jeugdkampen en andere activiteiten, waar we les kregen over het socialisme en daarnaast praktische vaardigheden leerden waarvan onze leiders meenden dat die goed van pas zouden komen als we uiteindelijk naar het Beloofde Land gingen. Al spoedig bleken die praktische vaardigheden ook te kunnen functioneren als overlevingsvaardigheden.

Nadat het Duitse leger op 8 september 1939 in Łódź arriveerde, ging alles meteen slecht, heel erg slecht, voor iedere Pool, of die nu Jood of christen was. Voor de christelijke Polen was het erg, voor de Joden was het verschrikkelijk. We beseften heel snel dat de verhalen die we eerder uit Duitsland, Oostenrijk en van elders hadden gehoord over de manier waarop de nazi's de Joden behandelden geen propaganda waren geweest of het product van de sensatiezucht van krantenverslaggevers. Dat was ons vaak verteld door verondersteld wereldwijze volwassenen, al is het best mogelijk dat ze ons alleen maar wilden afschermen van de afgrijselijke waarheid.

Wat we op straat zagen en hoorden was nu deel van ons heden en van een hoogst onzekere toekomst. Niets had ons voorbereid op de schaal van het woeste, willekeurige geweld dat nu onder ons was en ons bedreigde. Het teken stond als het ware niet op de wand geschreven, maar stond met felle, bloedrode en kilometers hoge letters in het uitspansel. Ik zal hier niet verder uitweiden over het gedrag van de nazi's in Łódź. Dat is elders uitvoerig gedocumenteerd door anderen die beter gekwalificeerd zijn dan ik. Nee, het gaat om het heel specifieke gevecht dat de Heilige Drie-eenheid aanging met de nazi's, en de gevolgen daarvan. Daarom draait het bij mijn korte optreden op deze pagina's.